

Dr Piotr Szukalski, adiunkt

Katedra Socjologii Stosowanej i Pracy Socjalnej UŁ

Nastoletnie macierzyństwo w Polsce – ujęcie regionalne

Wprowadzenie

Nastoletnie macierzyństwo – a zatem urodzenie dziecka przez kobietę w wieku niższym niż 20 lat – z definicji jest przedmiotem zainteresowania praktyków życia społecznego, albowiem jak rzadko które zjawisko społeczne traktowane może być jako wskaźnik zmiany postaw młodzieży wobec seksualności i odpowiedzialnego macierzyństwa. Jednocześnie urodzenie dziecka przez kobietę znajdującą się w fazie życia utożsamianej z okresem pobierania nauki i przygotowywania się do samodzielności ekonomicznej, samoczynnie zakłóca, a najczęściej i utrudnia, proces adolescencji, i usamodzielniania się. Efekt ten widoczny jest tym bardziej, im wcześniej w życiu nastoletniej kobiety wystąpi ciąża i poród. Krewni młodej matki nie zawsze są w stanie swym wsparciem umożliwić przewyciężenie trudności wynikającej z konieczności łączenia opieki nad małym dzieckiem z nauką, bądź aktywnością zawodową. Wówczas konieczna jest interwencja służb społecznych, których celem jest zapewnienie matce możliwości nauki/pracy, zaś dziecku godnych warunków życia.

Skala nastoletniego macierzyństwa jest bardzo zróżnicowana – w zależności od epoki historycznej, umiejscowienia w przestrzeni, grupy społecznej istnieje różne społeczne przyzwolenie na intymne stosunki pomiędzy nastolatkami i na powstawanie związków „na poważnie” (tj. uprawniających do seksu i potomstwa) – przede wszystkim małżeństw.

Celem niniejszego opracowania jest przedstawienie podstawowych informacji o nastoletnim macierzyństwie we współczesnej Polsce, w ujęciu regionalnym. Poszczególne województwa – z uwagi na swą specyfikę kulturową, ekonomiczną i demograficzną – bardzo różnią się między sobą skalą zjawiska oraz charakterystykami młodocianych matek. Tym samym i pracownicy służb społecznych różnych województw z odmienną częstością spotykają się z problemem pomocy młodym matkom. Rozpocznę jednak, tytułem wprowadzenia, od krótkiego przedstawienia długookresowej ewolucji częstości występowania wczesnego macierzyństwa, a następnie przedstawię podstawowe informacje o nastoletnim macierzyństwie w Polsce w ostatnich kilku dekadach.

Urodzenia nastolatek w długiej perspektywie czasu

Z perspektywy długiego okresu – obejmującego ostatni wiek – w krajach rozwiniętych dostrzec można wyraźnie etapy zmian poziomu płodności nastoletnich kobiet. W opinii znawczyni zagadnienia W. Wróblewskiej,¹ „model przejścia w płodności nastolatek” składa się z 3 faz prowadzących w efekcie do niskiego, najprawdopodobniej nigdy w społeczeństwach tradycyjnych nie osiąganego poziomu w tej grupie wieku.

Faza pierwsza, typowa dla społeczeństw tradycyjnych, charakteryzuje się relatywnie niewysokim poziomem płodności nastolatek, zwłaszcza tych niezamężnych. Związki seksualne pomiędzy bardzo młodymi ludźmi są względnie rzadkie i nieakceptowane społecznie, zaś sposoby zapobiegania ciąży oparte są na metodach naturalnych. Faza druga – przejściowa – to okres zmian w obyczajowości młodzieży, prowadzący do wzrostu aktywności seksualnej, co w połączeniu z dostępnością relatywnie nieskutecznych środków antykoncepcyjnych prowadzi najpierw do wzrostu, a następnie wraz z upowszechnianiem się coraz efektywniejszych metod zapobiegania ciąży – do spadku współczynników urodzeń kobiet nastoletnich. Faza ta odznacza się dużym znaczeniem aborcji jako środka regulacji urodzeń bardzo młodych kobiet. Ostatni, trzeci etap ce-

¹ W. Wróblewska, *Przemiany płodności nastolatek*, [w:] I. E. Kotowska (red.), *Przemiany demograficzne w Polsce w latach 90. w świetle koncepcji drugiego przejścia demograficznego*, „Monografie i Opracowania”, nr 461, OW SGH, Warszawa 1999, s. 159-179.

chuje się wczesnym rozpoczynaniem życia płciowego i wysoką aktywnością seksualną nastoletniej młodzieży. Tym niemniej dzięki powszechnemu stosowaniu skutecznych środków antykoncepcyjnych (wśród których coraz mniejszą rolę odgrywa aborcja) urodzenia nastolatk stabilizują się na niskim – znacząco niższym od wyjściowego – poziomie.

Przedstawiona powyżej ewolucja płodności nastolatk powinna być wpisana w długookresowe przemiany technologiczne, jak i świadomościowe. W pierwszym wypadku chodzi zarówno o większą dostępność żywności ułatwiającą i przyspieszającą osiągnięcie dojrzałości płciowej, jak i rewolucję antykoncepcyjną. Jeśli idzie o wpływ lepszego odżywiania się, przejawia się on obserwowanym w długim okresie obniżaniem wieku menarchy (pierwszej miesiączki) u dziewcząt², a tym samym w pojawieniu się fizjologicznego bodźca do podejmowania kontaktów seksualnych. Ten czynnik działa na rzecz podwyższenia się płodności nastolatk. Z kolei rewolucja antykoncepcyjna związana była z proponowaniem przez naukę i przemysł nowych, coraz bardziej skutecznych metod zapobiegających początkowo donoszeniu ciąży, a następnie zaiscieniu w ciążę. W rezultacie aborcja – ulubiony środek „antykoncepcyjny” sprzed trzech, czterech dekad – zastąpiona zostaje innymi, zdecydowanie bardziej humanitarnymi, a przez to dostępnymi mentalnie środkami. Te przemiany w oczywisty sposób zapobiegały wysokiej płodności nastoletnich kobiet, w pełni rekompensując wpływ wcześniejszego dojrzewania seksualnego.

W wypadku przemian świadomościowych najważniejsza jest bez wątpienia rosnąca akceptacja młodzieży jako odrębnej grupy społecznej, charakteryzującej się swoją subkulturą, której ważnym elementem jest akcent położony na seksualność, będącą opiewanym „ogrodem rozkoszy”. Tym samym podejmowanie życia seksualnego przez kilkunastoletnie dziewczęta i chłopców, nieaprobowane i nierozpowszechnione wcześniej, staje się powoli normą,

² M. Okólski, *Demograficzno-instytucjonalne antynomie współczesności*, [w:] J. Reykowski, T. Bielicki (red.), *Dylematy współczesnej cywilizacji a natura człowieka*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 1997, s. 25-59; T. Łaska-Mierzejewska, E. Olszewska, *Biologiczne przejawy zmian sytuacji ekonomicznej dzieci wiejskich w latach 1967-2001*, „Polityka Społeczna”, 2009, nr 9, s. 17-22.

wzmocnioną przez powszechne i wczesne „chodzenie ze sobą”. Akcent kładziony obecnie przez młodzież na seksualność współwystępuje z traktowaniem seksu coraz częściej w kategoriach bezproblemowej „dobrej zabawy”, możliwej dzięki dostępnym i skutecznym środkom antykoncepcyjnym.

Płodność nastoletnich mieszkanek Polski w okresie powojennym

Mówiąc o przemianach częstości występowania nastoletniego macierzyństwa w powojennej Polsce, w pierwszej kolejności przyjrzymy się, jak zmieniała się liczba dzieci wydawanych przez matki w wieku niższym niż 20 lat w trakcie ostatnich 40 lat (tabela 1.).

Przedstawione obok dane wskazują, iż lata 1970-2008 podzielić można z grubsza na dwa podokresy. Pierwsze dwudziestolecie to okres względnej stabilizacji, jeśli idzie o liczbę urodzeń przez nastoletnie matki. Liczba ta co prawda zmieniała się, lecz w dość niewielkim zakresie (41-53 tys. urodzeń), zaś głównym czynnikiem odpowiedzialnym za zmiany liczby był czynnik generacyjny (dochodzenie do danego wieku licznych lub mało licznych „roczników”). W drugim podokresie mamy do czynienia ze zmniejszającą się liczbą urodzeń i to pomimo wpływu czynnika generacyjnego, tj. faktu, iż w końcówce lat 90. i na początku XXI w. grupa potencjalnych nastoletnich matek zasilana była przez wchodzące w wiek rozrodczy liczne generacje urodzone na przełomie lat 70. i 80. XX stulecia. Obserwacja z dwóch ostatnich lat wskazuje, iż być może jesteśmy świadkami kolejnej zmiany tendencji, albowiem zaobserwować można wzrost liczby urodzeń – i to pomimo spadku liczby nastoletnich kobiet, będącego konsekwencją dochodzenia do wieku rozrodczego coraz mniej licznych pokoleń, które przyszły na świat w latach 90.

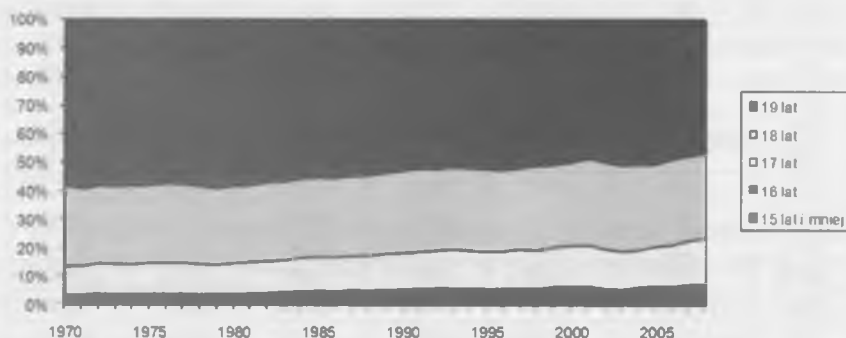
Przedstawione powyżej w tabeli 1. wielkości jednoznacznie wskazują, na wyraźną dominację matek mających 19 lat, a w dalszej kolejności lat 18. Dominacja ta jest jeszcze bardziej widoczna, gdy zamiast liczb bezwzględnych posługiwać się będziemy wskaźnikami struktury (rysunek 1.).

Tabela 1. Urodzenia nastoletnich matek w Polsce w latach 1970-2008

Rok	15 lat i mniej	16 lat	17 lat	18 lat	19 lat	Ogółem
1970	349	1392	5122	14440	29425	50728
1971	378	1363	5021	13573	29527	49862
1972	350	1452	4936	12726	27005	46469
1973	339	1409	5179	13230	28242	48399
1974	363	1516	5329	14066	29478	50752
1975	401	1569	5705	14336	30538	52549
1976	362	1702	5803	14971	30585	53423
1977	359	1598	5648	14400	29981	51986
1978	327	1483	5240	13615	28795	49460
1979	337	1422	4891	12817	28102	47569
1980	339	1317	4780	12120	25761	44317
1981	330	1334	4611	11290	24324	41889
1982	328	1478	4863	12191	24737	43597
1983	373	1532	4899	12069	24674	43547
1984	419	1660	5207	12206	24388	43880
1985	453	1710	5106	12025	23747	43041
1986	378	1567	4865	11249	22503	40562
1987	448	1634	4923	11425	22229	40659
1988	436	1612	5055	11546	22355	41004
1989	503	1701	5231	11815	22238	41488
1990	515	1901	5580	12690	23189	43875
1991	586	2042	6042	13555	24155	46380
1992	576	2002	5699	12411	22770	43458
1993	527	1932	5564	11993	21220	41236
1994	527	1816	5188	11448	20498	39477
1995	430	1502	4545	10065	18155	34697
1996	415	1549	4351	9544	17653	33512
1997	433	1413	4270	8934	16204	31254
1998	375	1365	4091	9041	15541	30413
1999	415	1427	4011	8308	14608	28769
2000	379	1425	4003	8105	13859	27771
2001	349	1339	3781	7855	12508	25832
2002	289	1135	3375	7428	12104	24331
2003	289	946	3028	6789	11462	22514
2004	287	1003	2684	6147	10381	20502
2005	302	977	2703	5562	9751	19295
2006	302	955	2824	5784	9365	19230
2007	316	1121	3096	5882	9451	19866
2008	407	1224	3365	6334	9877	21207

Źródło: Roczniki Demograficzne z różnych lat.

Rysunek 1. *Rozkład wieku nastoletnich matek w latach 1970–2008 (w %)*

Źródło: Obliczenia własne na podstawie *Roczników Demograficznych* z różnych lat.

Ogółem urodzenia kobiet dziewiętnastoletnich w całym objętym analizą okresie odpowiadały za ponad połowę (wyjątkami w tym względzie były lata 2000–2002 z odsetkiem wynoszącym 48,4–49,8%, spowodowanymi czynnikiem kohortowym, tj. osiągnięciem przez najliczniejsze roczniki echa powojennego wyżu demograficznego wieku 15–17 lat). Zajmujące drugą pozycję, matki osiemnastoletnie wydawały na świat 27–30,5% urodzeń, zaś matki siedemnastoletnie – 10,0–14,5%. Młodsze dziewczęta odpowiedzialne były za niewielką część urodzeń nastolatków, a mianowicie 2,7–5,2% w przypadku szesnastolatek, natomiast 0,7–1,4% wśród jeszcze młodszych dziewcząt. Jeśli można przy tym w ostatnich 10 latach mówić o jakiejś tendencji, to był nią niestety spadek znaczenia urodzeń najstarszego rocznika nastolatków i wzrost znaczenia młodszych. Działo się tak mimo korzystnego w ostatnich 6 latach wpływu czynnika generacyjnego – tj. wchodzeniu w wiek nastoletni przez coraz mniej liczne roczniki.

Powyższe wielkości – jak wszystkie miary opierające się na wartościach bezwzględnych – zniekształcone są czynnikiem generacyjnym, dlatego też w dalszej części niniejszego punktu przejdę do wielkości względnych, które są wielkościami w pełni już porównywalnymi.

Odwołajmy się w pierwszej kolejności do współczynnika płodności, mówiącego ile dzieci nowo narodzonych przypada na 1000

kobiet nastoletnich. Na podstawie jego przemian w ostatnim półwieczu stwierdzić można, że ewolucja płodności bardzo młodych kobiet w Polsce jest w zasadzie zgodna z przedstawionym wcześniej obrazem przemian natężenia urodzeń w krajach rozwiniętych (rysunek 2.).

Rysunek 2. Płodność nastolatek (liczba urodzeń na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat) w latach 1950-2008

Źródło: opracowanie własne na podstawie *Roczników Demograficznych* z różnych lat.

Niemniej jednak zaznaczyć należy pewną specyfikę przemian. Po pierwsze, wysoki poziom płodności nastolatek w kilkunastu pierwszych latach bezpośrednio po II wojnie światowej. Szacunki dla pierwszych dekad XX w. mówią, iż w latach 1900-1901 współczynnik płodności dla bardzo młodych kobiet wynosił 34, zaś na początku lat 30. XX w. 24 urodzenia na 1000 kobiet w wieku 15-19 lat³. Tymczasem początkowo skłonność najmłodszej grupy wieku rozrodczego do wydawania na świat potomstwa była wyższa od tej wielkości, poziom z początku XX w. został osiągnięty w roku 1963, zaś poziom z początku lat 30. minionego wieku dopiero w 1994 r. Częściowo tak wysoką płodność we wczesnym wieku wyjaśnić można generalnie wysoką płodności Polek w trakcie kilkunastu pierwszych powojennych lat. Częściowo jest to zapewne związane z gwałtownym zmniejszeniem w tym okresie siły od-

³ J. Z. Holzer, *Demografia*, wyd. VI, PWE, Warszawa 2003, s. 184.

działywania bodźców ekonomicznych zniechęcających do wczesnego zakładania rodziny (likwidacja bezrobocia, wpływ reformy rolnej).

Po drugie, płodność nastoletnich kobiet jest obecnie zdecydowanie wyższa wśród mieszkanek obszarów wiejskich niż wśród ich rówieśniczek zamieszkujących miasta (przykładowo w roku 2008 odpowiednie wielkości wynosiły: miasta 15,2 urodzeń na 1000 nastolatek, wieś – 17,2 – różnica wynosi zatem ok. 14%, przy czym w ostatnich latach różnica ta wyraźnie się zmniejsza). Nie zawsze jednak tak było, albowiem w okresie powojennym dopiero w roku 1959 nastąpiło zrównanie skłonności do wydawania na świat potomstwa w miastach i na wsi, zaś wcześniej po zakończeniu II wojny światowej wczesna płodność przyjmowała na terenach miejskich wyższy poziom. Okres ten należy raczej jednak traktować jako epizod, albowiem w międzywojniu sytuacja w tym względzie przypominała obecną⁴.

Po trzecie, okres podwyższania się płodności nastolatek wskutek „rozprężenia moralnego” miał miejsce w dziesięcioleciu zaczynającym się ok. 1975 r. Tym, co dziwi w tym wypadku, jest fakt, że efekt potencjalnych przemian moralno-obyczajowych był widoczny zdecydowanie bardziej na konserwatywnej polskiej wsi. Może był to wynik swoistego zapóźnienia w zakresie informacji o skutecznej antykoncepcji, bądź wynik bardziej konserwatywnego podejścia mieszkańców wsi do odwoływania się do aborcji jako „metody rozwiązania problemu”, w wypadku wystąpienia ciąży.

Po czwarte, ostatnich kilkanaście lat – poza niewielką, ponownie bardziej widoczną na wsi, zwyżką początku dekady lat 90. – charakteryzują się szybkim obniżaniem płodności wśród najmłodszej grupy kobiet w wieku rozrodczym (choć lata 2006-2008 przyniosły niewielki wzrost). W rezultacie mamy do czynienia z jednoznacznym zmniejszaniem się wagi płodności nastolatek w procesie reprodukcji ludności Polski. Dziś niecałe 6% dzietności realizowane jest przez kobiety mające mniej niż 20 lat, podczas gdy w pierwszych 4 powojennych dekadach normą w tym względzie było 7-8%.

⁴ Zob. Ibid.

Przestrzenne różnicowanie nastoletniego macierzyństwa w powojennej Polsce

W całym powojennym okresie występowało przestrzenne różnicowanie skłonności do posiadania potomstwa przez nastoletnie matki. Z uwagi na występujące zmiany granic administracyjnych, chcąc potwierdzić powyższe stwierdzenie, odwołam się do metody graficznej – prezentacji map opisujących różnice w poziomie płodności kobiet w wieku 15-19 lat w 3 różnych okresach, tj. w latach 1970, 1990 i 2008. Za każdym razem wyodrębnione zostaną 4 grupy województw o odpowiednio – idąc od najjaśniejszego do najciemniejszego koloru – niskim, średnio-niskim, wysoko-niskim i wysokim poziomie płodności (mapy 1-3). Dla ułatwienia porównań na mapach opisujących lata 1970 i 1990 zaznaczono kontury obecnego podziału administracyjnego.

Mapa 1. Różnicowanie płodności nastolatek w roku 1970

Źródło: opracowanie własne na podstawie GUS (Główny Urząd Statystyczny), *Rocznik Demograficzny 1971*, ZWS GUS, Warszawa 1971, s. 155.

Mapa 2. Zróżnicowanie płodności nastolatek w roku 1990

Źródło: GUS (Główny Urząd Statystyczny), *Demografia 1991*, ZWS GUS, Warszawa 1991, s. 146.

Mapa 3. Zróżnicowanie płodności nastolatek w roku 2008

Źródło: GUS (Główny Urząd Statystyczny), *Rocznik Demograficzny 2009*, ZWS GUS, Warszawa 2009, s. 274.

Powyższe mapy jednoznacznie wskazują, iż w przypadku skłonności do posiadania potomstwa przez nastoletnie matki widoczne jest w trakcie kilku ostatnich dekad stałe uporządkowanie poszczególnych obszarów. Województwa Polski południowo-wschodniej (województwa: podkarpackie, świętokrzyskie, małopolskie, lubelskie, podlaskie) odznaczają się najniższym poziomem płodności nastolatek, z kolei zaś tereny wchodzące w skład tzw. Ziemi Odzyskanych (województwa zachodniopomorskie, lubuskie, dolnośląskie, warmińsko-mazurskie, większość pomorskiego i opolskiego) – poziomem najwyższym. Co ciekawe, zróżnicowanie owo wynikało głównie z różnic w poziomie płodności nastoletnich mieszkanek wsi. Przykładowo w roku 1970, różnice między obszarem o najwyższej i najniższej płodności wynosiły 89% wartości minimalnej dla miast i 108% dla wsi. Wielkości te w roku 1990 wynosiły odpowiednio 116% i 181%, zaś w roku 2008 – 75% i 146%.

Powyższe różnice terytorialne wynikają z wielu współwystępujących przyczyn. Skoncentrujemy się na dwóch najważniejszych.

Po pierwsze, przyczyną jest swoista tradycja demograficzna, wynikająca w skali mikro z tzw. dziedziczenia zachowań demograficznych. Wspomniane dziedziczenie oznacza, iż wzory zachowań demograficznych przekazywane są w ramach rodziny z pokolenia na pokolenie. A zatem w rodzinach, w których występują np. rozwód, wielodzietność, związek nieformalny, wczesne macierzyństwo wychowywane dziecko przez tzw. efekt demonstracji „zaznajamiania się” z owym zachowaniem i zaczyna je traktować jako normalne. W efekcie, gdy samo będzie dorosłe, będzie bardziej skłonne do podjęcia danego zachowania. Swoisty efekt demonstracji występuje również w skali makro – na terenach, gdzie w okresie dzieciństwa łatwiej wśród sąsiadów czy w rodzinach znajomych zetknąć się z alternatywnymi formami życia małżeńsko-rodzinnego, jednostki po osiągnięciu dorosłości będą bardziej skłonne do powielania takiego skryptu drogi życiowej.

Po drugie, występujące różnice wynikają z odmiennej obyczajowości i religijności. Widać to świetnie na przykładzie skrajnych wielkości. Wszak nieprzypadkowo diecezje Polski południowo-wschodniej odznaczają się najwyższym uczestnictwem wiernych w niedzielnych nabożeństwach, zaś w kolejnych wyborach miesz-

kańcy tego regionu swe głosy oddają przede wszystkim na ugrupowania chrześcijańsko-narodowe. Tymczasem Ziemie Odzyskane z jednej strony skupiają jednostki administracyjne Kościoła katolickiego, które w rankingach uczestnictwa w niedzielnych mszach lokują się pod koniec, zaś w wyborach parlamentarnych najwyższe lokaty zyskują partie lewicowe i lewicowo-„cwaniackie”⁵. Powyższe różnice obyczajowości i religijności przekładają się na odmienną skłonność do podejmowania doświadczeń erotycznych przez młodzież zamieszkującą poszczególne obszary kraju. Większy tradycjonalizm i rygoryzm moralny mieszkańców Polski południowo-wschodniej samoistnie prowadzić będzie do rzadszego występowania „dotykalnego” zainteresowania seksem przez młodzież, a w efekcie do niższej częstości urodzeń matek nastoletnich. Co więcej, można domniemywać, iż w takich okolicznościach częściej ciąża owocować będzie małżeństwem, a zatem częściej przychodzące na świat potomstwo będzie dziećmi małżeńskimi.

Samoistnie przechodzimy zatem do bardziej wnikliwych charakterystyk przestrzennego zróżnicowania nastoletniego macierzyństwa w Polsce. W dalszej części niniejszego opracowania przedstawię wyniki obliczeń dokonanych dzięki stworzeniu w roku 2006 przez Główny Urząd Statystyczny bazy danych regionalnych, umożliwiającej dla kilku ostatnich lat obliczenie wybranych – niestety, możliwość ta jest bardzo ograniczona – cech nastoletnich matek i ich partnerów. Punktem odniesienia będzie rok 2008, ostatni rok, odnośnie do którego w momencie przygotowywania niniejszego tekstu dane były dostępne.

Analizowane zmienne będą zestawiane z poziomem ogólnopolskim dla roku 2008. Czytelników zainteresowanych ewolucją podstawowych charakterystyk dla Polski odsyłam do innych opracowań⁶.

⁵ Zob. dane Instytutu Statystyki Kościoła Katolickiego na stronie <http://www.iskk.ecclesia.org.pl/praktyki-niedzielne.htm> oraz dane Państwowej Komisji Wyborczej dostępne na stronie http://www.pkw.gov.pl/gallery/15/07/18/150718/sejm_I.pdf

⁶ W. Wróblewska, *Nastoletnie matki w Polsce – studium demograficzne na podstawie badania „Ankieta młodych matek” z 1988 r.*, ISiD SGH, Warszawa 1991; W. Wróblewska, *Terytorialne zróżnicowanie natężenia urodzeń wśród nastolatek w Polsce – próba szukania wyjaśnień*, „Studia Demograficzne”, 1995, nr 1(119), s. 43-76; W. Wróblewska, *Przemiany płodności nastolatek*, op. cit.; P. Szukalski, *Płodność nastolatek w powojennej Polsce*, „Wiadomości Statystyczne”, 2009, nr 2, s. 32-45.

Zróźnicowanie poziomu płodności nastoletnich kobiet w przekroju miasto/wieś

Poszczególne województwa bardzo różnią się między sobą liczbą dzieci wydanych przez nastoletnie matki – tablica 2. Pomiedzy jednostkami administracyjnymi o najniższej (opolskie – 561, podlaskie – 567) i najwyższej (śląskie – 2449, mazowieckie – 2120) liczbie urodzeń występują olbrzymie różnice, odzwierciedlające przede wszystkim demograficzny potencjał danego województwa⁷, ale również i czynnik kulturowy – skłonność młodych ludzi do podejmowania życia seksualnego i społeczne przyzwolenie na takie zachowanie. Najpełniej ten drugi czynnik przedstawiony jest w postaci informacji o płodności, czyli natężeniu urodzeń w zbiorowości kobiet w wieku 15-19 ukończonych lat. W tym ostatnim wypadku różnice mają się jak 1:2, z województwami małopolskim i zachodniopomorskim jako zajmującymi skrajne pozycje.

Jak już wspomniałem wcześniej, generalnie dziewczęta zamieszkałe na wsi odznaczają się wyższą skłonnością do wydawania potomstwa w bardzo młodym wieku. W roku 2008 jedynie w dwóch jednostkach administracyjnych – opolskie i śląskie – płodność mieszkanek miast była wyższa niż na wsi. Zwróćmy przy okazji uwagę, iż sytuacja taka dotyczy szczególnego obszaru, o silnie zurbanizowanej wsi, gdzie dla zdecydowanej większości ludności źródłem utrzymania jest praca poza rolnictwem.

Na obszarach wiejskich występuje nie tylko wyższa płodność, ale również i jej zróźnicowanie (o czym była już mowa wcześniej), jak i zdecydowanie wyższe znaczenie tej wczesnej fazy życia dla poziomu urodzeń ogółem. O ile w skali całego kraju urodzenia wydane przez nastoletnie matki odpowiadają za 5,1% ogółu urodzeń, o tyle w miastach jest to 4,5%, zaś na wsi 6,0%. Również i w tym wypadku występuje olbrzymie zróźnicowanie przestrzenne, zdecydowanie większe w przypadku ludności wiejskiej niż miejskiej. Niemniej można znaleźć pewną cechę wspólną – im wyższy udział urodzeń, tym jednocześnie płodność w wieku 15-19 lat mniej się

⁷ Liczba ludności województw w Polsce różni się w ekstremalnym przykładzie jak 1:5 (lubuskie i opolskie mające po nieco ponad 1 mln mieszkańców, mazowieckie – 5,2 mln).

Tabela 2. Urodzenia i płodność nastolatek w roku 2008 według województw

Województwo	Ogółem				Miasto				Wieś			
	liczba urodzeń	% ogółu urodzeń	plodność nastolatek	% płodności w grupie wieku 20-24	liczba urodzeń	% ogółu urodzeń	plodność nastolatek	% płodności w grupie wieku 20-24	liczba urodzeń	% ogółu urodzeń	plodność nastolatek	% płodności w grupie wieku 20-24
Dolnośląskie	1713	5,7	18,9	32,1	1093	5,3	18,5	35,2	620	6,6	19,5	27,0
Kujawsko-pomorskie	1480	6,4	20,3	28,9	740	5,8	18,5	31,4	740	7,1	22,5	26,3
Lubelskie	1344	5,8	17,0	28,3	469	4,7	14,1	30,4	875	6,8	19,1	26,6
Lubuskie	723	6,4	20,4	31,0	373	5,4	17,9	30,9	350	7,9	24,0	30,5
Łódzkie	1112	4,4	13,8	24,1	647	4,2	13,7	28,9	465	4,6	13,8	18,8
Małopolskie	1341	3,6	11,5	19,1	550	3,3	11,4	24,3	791	3,9	11,7	16,4
Mazowieckie	2120	3,6	13,0	23,1	1068	2,8	11,8	25,8	1052	5,1	14,5	20,1
Opolskie	561	6,1	15,8	31,7	297	6,2	17,0	37,6	264	6,0	14,6	26,7
Podkarpackie	1004	4,5	12,1	21,7	340	4,0	11,1	25,3	664	4,8	12,8	19,9
Podlaskie	567	4,7	12,7	23,8	282	4,1	11,0	25,7	285	5,7	15,1	21,7
Pomorskie	1711	6,2	22,2	30,5	824	5,0	18,4	32,2	887	8,1	27,7	28,1
Śląskie	2449	5,2	16,5	29,0	1954	5,4	17,4	31,6	495	4,7	13,5	21,6
Świętokrzyskie	619	4,9	13,7	23,1	192	3,6	10,6	22,8	427	5,8	15,8	22,7
Warmińsko-mazurskie	1165	7,1	21,6	32,0	481	5,4	16,5	30,7	684	9,3	27,5	32,0
Wielkopolskie	2030	5,0	16,9	24,6	892	4,2	14,7	26,3	1138	5,8	19,2	22,9
Zachodniopomorskie	1268	7,0	22,3	33,4	648	5,4	18,3	32,0	620	9,9	28,8	34,0
Polska	21207	5,1	16,3	26,7	10850	4,5	15,2	29,6	10357	6,0	17,6	23,6

Źródło: [GUS, 2009: 271, 274] i obliczenia własne.

różni od płodności w następnej pięcioletniej grupie wieku (tablica 2.), co wskazuje na występowanie bardziej tradycyjnego (tj. zbliżonego do typowego dla 3 ostatnich dekad istnienia PRL) wzoru płodności.

Generalnie zaś zauważyć warto, iż ludność wsi jest zdecydowanie bardziej zróżnicowana niż mieszkańcy miast, co jest wynikiem przede wszystkim odrębności zachowań demograficznych ludności wiejskiej dawnych Ziemi Odzyskanych. Specyfika tego regionu widoczna jest i przy innych szczególnych zachowaniach – urodzeniach pozamałżeńskich, skłonności do związków nieformalnych, zawierania małżeństw wyznaniowych⁸. W każdym wypadku specyfika wynika przede wszystkim z zachowań ludności wiejskiej, która bardzo odstaje od swych odpowiedników zamieszkających w Polsce południowo-wschodniej.

Stan cywilny nastoletnich matek

Wartym osobnego zainteresowania zagadnieniem jest stan cywilny nastoletnich matek. Tradycyjnie uważano, iż jedynie wydanie na świat dziecka w związku małżeńskim zapewnia dostęp zarówno do zasobów kulturowych (wzory życia rodzinnego), jak i materialnych, umożliwiających odpowiednie wychowanie potomstwa. Obecnie zarówno z uwagi na powolne rozpowszechnianie się długookresowych związków nieformalnych, jak i rozrost skali samotnego macierzyństwa (w tym i świadomego macierzyństwa kobiet całkowicie samotnych) stan cywilny jako wyznacznik dostępu do wspomnianych wyżej zasobów traci na znaczeniu. Niemniej – jak wskazywały prowadzone swego czasu analizy na podstawie danych pochodzących z NSP'2002 dotyczące związków nieformalnych⁹, jak i na podstawie danych pochodzących z ewidencji bieżącej ludności, mówiące o specyfice pozamałżeńskiego macierzyństwa¹⁰ – sy-

⁸ Zob. P. Szukalski, *Przestrzenne zróżnicowanie związków kohabitacyjnych w Polsce*, [w:] P. Szukalski (red.), *Szansa na sukces. Recepty współczesnych Polaków*, Wyd. UŁ, Łódź 2006, s. 19-36; P. Szukalski, *Urodzenia pozamałżeńskie w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, „Wiadomości Statystyczne”, 2010, nr 2, s. 38-52; P. Szukalski, *Małżeństwa wyznaniowe w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, „Wiadomości Statystyczne”, 2010, nr 6 (w druku).

⁹ Zob. P. Szukalski, *Przestrzenne zróżnicowanie...*, op. cit.

¹⁰ Zob. P. Szukalski, *Urodzenia pozamałżeńskie...*, op. cit.

tuacja materialna oraz zasoby kulturowe (np. poziom wykształcenia) wspomnianych przed chwilą nietradycyjnych form życia małżeńsko-rodzinnego były zdecydowanie niższe niż te odnotowywane w związkach małżeńskich.

Wśród nastolatek wydających na świat potomstwo zdecydowanie dominują panny (tabela 3.). Jeszcze 20 lat temu było to prawdą w przypadku co 5. matki w tym wieku, jednak bardzo młode kobiety charakteryzowały się w ostatnich 2 dekadach bardzo szybkim wzrostem odsetka urodzeń pozamałżeńskich¹¹. Poza pannami wśród nastolatek 1/3 stanowią mężatki, inne stany cywilne z oczywistych względów występują sporadycznie (w skali kraju w 2008 r. odnotowano 13 przypadków urodzeń przez nastoletnie rozwódki i 16 przez kobiety będące w prawnej separacji z mężem).

Tabela 3. *Stan cywilny nastoletnich matek w roku 2008 (jako % ogółu nastoletnich matek)*

Województwo	Stan cywilny				
	panna	zamężna	rozwidziona	wdowa	w separacji
Dolnośląskie	79,1	20,7	0,1	0,1	0,1
Kujawsko-pomorskie	72,7	27,2	0,1	0,0	0,1
Lubelskie	48,6	51,4	0,0	0,0	0,0
Lubuskie	84,9	15,0	0,1	0,0	0,0
Łódzkie	62,5	37,5	0,0	0,0	0,0
Małopolskie	48,1	51,7	0,0	0,1	0,1
Mazowieckie	56,8	43,0	0,1	0,0	0,1
Opolskie	63,1	36,7	0,0	0,0	0,2
Podkarpackie	47,8	52,1	0,0	0,0	0,1
Podlaskie	50,2	49,8	0,0	0,0	0,0
Pomorskie	74,4	25,6	0,0	0,0	0,0
Śląskie	63,2	36,5	0,2	0,0	0,1
Świętokrzyskie	42,5	57,2	0,0	0,2	0,2
Warmińsko-mazurskie	72,8	27,2	0,1	0,0	0,0
Wielkopolskie	65,4	34,4	0,0	0,0	0,1
Zachodniopomorskie	84,1	15,9	0,0	0,0	0,0
Polska	64,5	35,3	0,1	0,0	0,1

¹¹ Ibid.

Wspomniana wcześniej specyfika poszczególnych regionów znajduje swój wyraz w odmiennej częstości występowania pozamałżeńskiego nastoletniego macierzyństwa. Ponownie zaobserwować można wielokrotnie wspominany podział Polski na trzy części – Polskę południowo-wschodnią, Ziemie Odzyskane oraz pozostałą część. Pierwsza grupa skupia województwa, w których badany udział oscyluje wokół 50%. Trzon drugiej grupy stanowią województwa w całości położone na ziemiach przyłączonych po II wojnie światowej do Polski (dolnośląskie, lubuskie, warmińsko-mazurskie, zachodniopomorskie), gdzie 4/5 ogółu nastoletnich matek wydaje na świat potomstwo, nie będąc w związku małżeńskim. Pozostałe jednostki terytorialne znajdują się pomiędzy wspomnianymi ekstremami.

Występujące różnice wynikają przede wszystkim z sytuacji odnotowywanej na terenach wiejskich (tabela 4.).

Tabela 4. *Udział panien wśród nastoletnich matek w roku 2008 w przekroju miasto/wieś według województw (jako % ogółu nastoletnich matek)*

Województwo	Miasto	Wieś
Dolnośląskie	82,8	73,0
Kujawsko-pomorskie	79,8	65,8
Lubelskie	61,6	41,6
Lubuskie	88,5	81,3
Łódzkie	74,4	46,0
Małopolskie	64,3	36,9
Mazowieckie	69,3	44,4
Opolskie	72,6	52,7
Podkarpackie	57,9	42,7
Podlaskie	60,1	40,4
Pomorskie	78,6	70,5
Śląskie	69,2	40,4
Świętokrzyskie	55,3	37,1
Warmińsko-mazurskie	77,6	69,5
Wielkopolskie	74,9	58,2
Zachodniopomorskie	85,9	82,2
Polska	73,5	55,3

O ile udziały odnotowane w miastach są dość mocno zróżnicowane (od 55,3% do 88,5%), o tyle sytuacja na wsi wskazuje na drastyczne różnice (od 36,8% do 82,2%). Generalnie panuje przy tym zasada, iż im dana jednostka administracyjna odznacza się niższą płodnością nastolatek, tym rygoryzm moralny stojący za takim stanem rzeczy przekłada się na niższy udział panien. Jednocześnie warto zaznaczyć, iż w Polsce południowo-wschodniej różnice między miastem i wsią są z reguły kilkunastoprocentowe. Najmniejsze różnice występują w wypadku Ziem Odzyskanych, gdzie ludność wsi różni się nieznacznie od mieszkańców miast. W obu przypadkach można mówić o dużej zgodności podejścia do życia, a zapewne i systemu wartości, mieszkańców miast i wsi. Największe rozbieżności występują w pozostałych województwach, gdzie – jak można domniemywać – ludność miast posiada wyraźnie odmienny system wartości od ludności wsi, mniej tradycyjny i bardziej podatny na „demograficzne innowacje”.

Wiek partnerów nastoletnich matek

Ostatnim zagadnieniem szczegółowym, jakiemu chciałbym się bliżej przyjrzeć, jest wiek partnerów nastoletnich matek. Przede wszystkim wyjść należy od stwierdzenia, iż przy okazji rejestracji urodzenia osoba rejestrująca podaje podstawowe dane o rodzicach. Osoba ta jest którymś z rodziców. Pełne dane o matce pozyskiwane są ze statystycznej karty urodzenia, wypełnianej w szpitalu. Dane o ojcu mogą, ale nie muszą być podane. Tym samym brak informacji o ojcu jest świetnym wyznacznikiem braku więzi pomiędzy rodzicami dziecka. Podkreślić chciałbym, iż ów brak informacji nie musi oznaczać samoczynnie ciąży przypadkowej, z nieznanym partnerem, ale bez wątpienia wskazuje na brak bliższych relacji pomiędzy biologicznymi rodzicami, a tym samym i na prawdopodobne samotne macierzyństwo.

Przyjrzyjmy się zatem, jaki odsetek matek nie podaje danych ojca dziecka (tabela 5.).

Tabela 5. Podstawowe informacje o wieku partnerów nastoletnich matek w roku 2008

Województwo	Udział ojców o nieznanym wieku	% ojców w danym wieku wśród wszystkich dzieci o znanym wieku ojca			
		19 lat i mniej	20-24 lat	25-29 lat	30+ lat
Dolnośląskie	34,8	11,5	60,5	21,8	6,1
Kujawsko-pomorskie	29,5	14,1	58,2	22,7	5,0
Lubelskie	25,4	14,8	61,8	18,4	5,1
Lubuskie	32,7	9,4	58,3	23,9	8,4
Łódzkie	28,7	14,9	60,2	19,6	5,3
Małopolskie	26,0	11,1	63,0	21,2	4,7
Mazowieckie	28,0	12,9	58,7	21,6	6,8
Opolskie	30,3	10,2	59,8	24,4	5,6
Podkarpackie	25,2	13,1	61,9	21,0	4,0
Podlaskie	24,9	12,6	59,8	21,7	5,8
Pomorskie	31,2	12,4	61,5	20,0	6,2
Śląskie	30,4	15,6	61,7	19,6	3,2
Świętokrzyskie	21,6	11,7	62,2	22,2	3,9
Warmińsko-mazurskie	32,5	10,9	61,9	21,8	5,4
Wielkopolskie	27,0	15,1	61,0	18,9	5,0
Zachodniopomorskie	32,2	10,2	57,9	25,4	6,6
Polska	29,2	13,0	60,6	21,1	5,3

W województwach Polski południowo-wschodniej z reguły $\frac{1}{4}$ nastoletnich matek nie podaje danych ojca dziecka, podczas gdy na przeciwstawianych temu regionowi w całym niniejszym tekście Ziemiach Odzyskanych, jest to ponad 30%. Reszta województw znajduje się w tym wypadku – tradycyjnie – pośrodku. Podobne uporządkowanie znajdziemy w przypadku oddzielnej analizy zachowań nastolatków w miastach (tabela 6.) i na wsi (tabela 7.), przy czym różnice pomiędzy ekstremalnymi obszarami są w przypadku ludności miejskiej zdecydowanie mniejsze.

Tabela 6. Podstawowe informacje o wieku partnerów nastoletnich matek w roku 2008 w miastach

Województwo	Udział ojców o nieznanym wieku	% ojców w danym wieku wśród wszystkich dzieci o znanym wieku ojca			
		19 lat i mniej	20-24 lat	25-29 lat	30+ lat
Dolnośląskie	36,9	13,6	61,3	20,3	4,8
Kujawsko-pomorskie	32,7	15,8	58,8	20,6	4,8
Lubelskie	32,2	19,8	60,1	16,4	3,8
Lubuskie	37,5	10,3	58,8	22,3	8,6
Łódzkie	36,4	20,1	54,5	20,3	5,1
Małopolskie	36,1	13,3	61,5	19,5	5,7
Mazowieckie	35,1	15,3	54,9	22,3	7,5
Opolskie	34,1	10,2	58,4	23,9	7,6
Podkarpackie	33,0	13,1	61,1	21,0	4,8
Podlaskie	30,0	15,7	60,1	19,7	4,5
Pomorskie	34,9	14,6	59,4	19,6	6,3
Śląskie	33,2	16,0	59,7	21,5	2,7
Świętokrzyskie	26,3	16,4	60,0	22,9	0,7
Warmińsko-mazurskie	37,8	12,7	66,7	18,0	2,7
Wielkopolskie	31,3	17,2	59,2	18,9	4,7
Zachodniopomorskie	36,2	13,9	58,4	21,6	6,0
Polska	34,3	15,3	59,3	20,6	4,9

Jeśli idzie z kolei o wiek partnerów nastoletnich matek w przypadku, gdy taka informacja została podana, w skali kraju występuje wyraźna przewaga mężczyzn starszych o kilka lat od swych partnerek, tj. mężczyzn w wieku 20-24 lata. Drugą co do ważności grupą są panowie w wieku 25-29 lat, trzecią nastoletni rówieśnicy. W tym ostatnim wypadku warto zauważyć, iż nawet gdyby wszyscy ci mężczyźni nie byli pełnoletni (a zatem zgodnie z polskim prawem nie mogli zawrzeć związku małżeńskiego), wciąż ich udział jest kilkukrotnie niższy niż udział matek, będących pannami. A zatem to inne przyczyny niż tylko względy formalne warunkują niską skłonność do legalizowania związku między rodzicami w celu umożliwienia dziecku przyjścia na świat jako potomstwu małżeńskiemu.

Ponownie w przypadku analizy różnic wojewódzkich zauważyć można rozbieżność pomiędzy ziemiami północno-zachodnimi i tymi południowo-wschodnimi (tabela 5.). W pierwszym przypadku mamy do czynienia z generalnie preferowaniem przez nastolatki zdecydowanie starszych partnerów niż w przypadku drugim, co przekłada się na niższy udział mężczyzn mających mniej niż 25 lat, większe zaś starszych, przede wszystkim tych „po trzydziestce” (aczkolwiek musimy sobie zdawać sprawę z faktu, iż w przypadku kilku najmniejszych województw – lubuskiego, opolskiego, świętokrzyskiego – znaczące różnice w rozkładzie procentowym oznaczają w ujęciu bezwzględny różnice wynoszące po kilka osób).

Tabela 7. Podstawowe informacje o wieku partnerów nastoletnich matek w roku 2008 na wsi

Województwo	Udział ojców o nieznanym wieku	% ojców w danym wieku wśród wszystkich dzieci o znanym wieku ojca			
		19 lat i mniej	20-24 lat	25-29 lat	30+ lat
Dolnośląskie	31,1	8,1	59,3	24,3	8,3
Kujawsko-pomorskie	26,2	12,6	57,7	24,6	5,1
Lubelskie	21,8	12,5	62,6	19,3	5,7
Lubuskie	27,7	8,6	57,8	25,4	8,2
Łódzkie	18,0	9,4	66,3	18,8	5,5
Małopolskie	19,0	10,0	63,8	22,1	4,2
Mazowieckie	20,8	10,9	61,8	20,9	6,3
Opolskie	26,0	10,2	61,2	25,0	3,6
Podkarpackie	21,2	13,1	62,2	21,1	3,6
Podlaskie	19,9	10,0	59,6	23,5	7,0
Pomorskie	27,8	10,4	63,2	20,2	6,1
Śląskie	19,8	14,1	67,8	13,4	4,7
Świętokrzyskie	19,5	9,8	63,1	21,9	5,2
Warmińsko-mazurskie	28,9	9,8	59,0	24,1	7,1
Wielkopolskie	23,7	13,6	62,3	18,9	5,2
Zachodniopomorskie	28,0	6,7	57,3	28,9	7,1
Polska	23,8	11,0	61,8	21,6	5,7

Z kolei w przypadku porównywania zachowań nastolatków zamieszkujących tereny miejskie i wiejskie, bezsprzecznie zauważyć można, iż w miastach występuje tendencja do większej homogeniczności partnerów z punktu widzenia wieku (tabela 6. i tabela 7.). Tendencja zauważalna jest również w przypadku związków małżeńskich i po części wynika z dłuższej solaryzacji mieszkańców miast, którzy tym samym mają większą szansę w okresie, gdy formują się pierwsze długotrwałe, intymne relacje na stały kontakt z rówieśnikami.

Podsumowanie

Problematyka nastoletniego macierzyństwa zasługuje we współczesnej Polsce na szczególną uwagę z kilku względów.

Po pierwsze, urodzenie dziecka przez nastoletnią matkę samoczynnie determinuje przebieg trajektorii jej życia, wpływając na możliwość kontynuacji nauki, aktywność zawodową, styl życia. Jednocześnie z uwagi na niekorzystny wpływ na przebieg drogi życiowej matki sytuacja materialna – a również i często emocjonalna – dzieci urodzonych przez nastolatki (również i te urodzone na późniejszych etapach życia) jest z reguły gorsza w porównaniu z potomstwem matek starszych.

Po drugie, służby społeczne, zarówno te ukierunkowane na pomoc społeczną, rozwiązywanie problemów rodzinnych, jak i wspomaganie uczniów, którzy z różnych względów mają problemy z wypełnianiem obowiązków szkolnych, muszą w większym stopniu skupić swą uwagę na kategorii nastoletnich matek, wychodząc z założenia, iż pomoc okazana na wczesnym etapie ich „dorosłego” życia okaże się inwestycją chroniącą przed koniecznością udzielania permanentnego wsparcia w późniejszych fazach życia.

Po trzecie, obserwowany w ostatnich 3 latach wzrost płodności wśród nastolatków – prowadzący do przyrostu liczby urodzeń w tej grupie wieku, mimo spadku liczby potencjalnych matek – może być wskazówką, iż zmiany mentalne i społeczne dotyczące współczesną młodzież wbrew oczekiwaniom opartym na coraz powszechniejszym opanowaniu technik antykoncepcyjnych prowadzić mogą do swoistej „brytanizacji” płodności w Polsce. Pi-

sząc o „brytanizacji”, mam na myśli *casus* Wielkiej Brytanii, kraju, gdzie połączenie dość hojnego wspierania samotnych, młodych matek z szeroką społeczną akceptacją wczesnego rozpoczynania seksu prowadzi do niespotykanej w krajach Europy kontynentalnej skali wczesnego macierzyństwa z różnorodnymi wynikającymi stąd problemami społecznymi.

Po czwarte, rodzi się pytanie o przyczyny występującego wzrostu płodności nastolatek. Jeśli potratać to jako kolejne potwierdzenie tezy o odmienności mentalnej osób urodzonych po 1990 r. w stosunku do swych poprzedników – a za taką tezę przemawiają logiczne przesłanki¹² – może być to wskazówką do konieczności podjęcia szeroko zakrojonej kampanii zmniejszającej skalę zachowań prowadzących do nastoletnich poczęć. Realistycznie oceniając, kampania ta powinna być ukierunkowana na upowszechnianie wiedzy o antykoncepcji, nie wierzę bowiem w skuteczność akcji promujących drugi możliwy środek – czystość i seksualną wstrzemięźliwość.

Przedstawione w niniejszym opracowaniu dane wskazują, iż służby społeczne różnych województw mają przed sobą inną skalę problemu. Nie zmienia to faktu, iż ostatnie lata – i jak należy oczekiwać również te nadchodzące – odznaczają się wzrostem rozmiarów nastoletniego macierzyństwa, stawiając przed pedagogami, pracownikami socjalnymi, pracownikami PCPR itp. instytucji nowe zadania.

¹² Zob. P. Szukalski, *Przemiany polskiej rodziny – na marginesie badań nad urodzeniami pozamałżeńskimi*, „Polityka Społeczna”, 2009, nr 8, s. 5-9.